

ROZDZIAŁ IO

Kultura literacka Antwerpii w XVI wieku

Rafał Szmytka

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

W ciągu XVI stulecia Antwerpia przeżyła zarówno okres swojego rozkwitu, jak i upadku. Dzięki uzyskaniu przywilejów ekonomicznych na początku XVI wieku i przejściu roli głównego ośrodka handlu w Niderlandach rosła liczba mieszkańców tego leżącego nad Skaldą miasta, osiągając 100 000 osób około roku 1570. Bliskość krajów Rzeszy oraz Francji i Anglii wpłynęła na wczesne pojawienie się idei reformacji. Wkrótce Antwerpia stała się jednym z najważniejszych ośrodków drukarskich Europy i inspirującym twórców wyznaniowym tygłem. Przyciągała nie tylko szukających możliwości wzbogacenia się kupców, ale za sprawą dogodnego środowiska stanowiła magnes dla niderlandzkich intelektualistów i humanistów, którzy wytworzyli specyficzną dla tego miasta kulturę literacką.

Niniejsza praca jest jedynie szkicem do większych badań nad kulturą literacką Antwerpii, docelowo sięgających połowy wieku XVII. Tutaj ograniczę się zasadniczo do cezury roku 1585, kiedy miasto zostało zdobyte przez wojska hiszpańskie, a Kraje Nizinne ostatecznie podzielone na tak zwane Niderlandy Hiszpańskie, czyli Południowe, i Niderlandy Północne – Republikę Siedmiu Zjednoczonych Prowincji. Data ta jest szczególnie ważna dla historii miasta i samego tematu rozprawy, gdyż na mocy traktatu rekonyliacyjnego podpisanego 17 sierpnia 1585 roku ludność protestancka otrzymała możliwość bądź to swobodnego opuszczenia miasta po zakończeniu wszystkich swoich przedsięwzięć, bądź też konwersji na katolicyzm i pozostania w nim. W rezultacie z Antwerpii wyjechało około 60% mieszkańców, którzy – udając się na północ – dali początek późniejszemu rozkwitowi Amsterdamu. Natomiast leżące nad Skaldą miasto stało się bastionem kontrreformacji. Poczucie izolacji i zamknięcia pogłębiała blokada ujścia życiodajnej rzeki przez zelandzkie i holenderskie okręty. Z kolei lądowe szlaki komunikacyjne przez dziesięciolecia były zagrożone nie tylko przez oddziały ze znakami księżąt Oranii i Stanów Generalnych, ale także przez bandy nieopłacanych żołnierzy i rzezimieszków – od 1568 roku trwała wojna, która przeszła do

historii pod mianem osiemdziesięcioletniej. Upadku myśli i kultury w następnych dziesięcioleciach nie powstrzymały ani działająca wciąż Oficyna Pod Złotym Cyrklem prowadzona przez Jana Moretusa, ani dzieła Pietera Paula Rubensa czy Antona van Dycka.

Do podjęcia tematu kultury literackiej Antwerpii zainspirował mnie udział w seminariach magisterskich, a następnie doktoranckich prowadzonych przez prof. dr. hab. Andrzeja Borowskiego. Ponadto nieoceniona okazała się książka Jakuba Niedźwiedzia *Kultura literacka Wilna (1323–1655)*¹, z której zaczerpnąłem poddawane analizie kategorie, takie jak szkoły, drukarstwo i książki, teksty chorograficzne o mieście. Uznałem także za istotne przedstawienie sylwetek działających i tworzących w Antwerpii humanistów oraz ich relacji ze światem zewnętrznym, jak też scharakteryzowanie funkcjonujących w mieście izb retorycznych. Wśród literatury przedmiotu należy wymienić wciąż aktualną książkę Guida Marnefa *Antwerpen in de tijd van Reformatie*² [Antwerpia w czasach Reformacji], nieco starsze opracowanie *De gouden eeuw van Antwerpen*³ [Złoty wiek Antwerpii] Leona Voeta oraz pracę zbiorową pod redakcją Waltera Couvrea *Antwerpen in de XVI eeuw*⁴ [Antwerpia w XVI wieku]. Historię i funkcjonowanie izb retorycznych w pełni ukazuje monografia Anne-Laure Van Bruaene⁵, w zakresie historii sztuki natomiast nieoceniony jest katalog wystawy, która odbyła się w dawnym, szesnastowiecznym domu kupieckim Hessenhuis – *Antwerpen, verhaal van een metropool: 16de-17de eeuw*⁶ [Antwerpia, opowieść metropolii: wiek XVI–XVII].

Miasto-skrzyżowanie

Antwerpia była miejscem, w którym krzyżowały się idee Świata Zachodniego i Wschodniego, gdzie wymieniano zboże i drewno z basenu Morza Bałtyckiego na śródziemnomorskie przyprawy i złoto płynące z Nowego Świata. Handel sprzyjał wymianie myśli i wiedzy. W tutejszych księgarniach sprzedawano

¹ Zob. J. Niedźwiedź, *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków 2012.

² Zob. G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550–1577*, Antwerpen 1996.

³ Zob. L. Voet, *De gouden eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestienste eeuw*, Antwerpen 1974.

⁴ Zob. *Antwerpen in de XVI eeuw*, ed. W. Couvreur, Antwerpen 1975.

⁵ Zob. A.-L. Van Bruaene, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400–1650)*, Amsterdam 2008.

⁶ J. Van der Stock, *Antwerpen, verhaal van een metropool: 16de–17de eeuw*, Gent 1993.

książki i rozsyłano je po całej Europie. O rozbudowanej sieci kontaktów kupieckich i liczbie zawieranych transakcji świadczą rękopiśmienne *Zeitungsbriefen* przechowywane w archiwum bankierskiej rodziny Fuggerów, która w metropolii nad Skaldą miała swój dobrze prosperujący kantor. Co roku do głównej siedziby firmy w Augsburgu napływały sprawozdania z poszczególnych jej filii. Wśród zapisków z lat 1568–1603 z Antwerpii pochodzi 2259 wiadomości, 2133 z Rzymu, 2108 z Wenecji, 2022 z Kolonii, 879 z Pragi, 873 z Wiednia, 634 z Lyonu, 301 z Konstantynopola. Frankfurt nad Menem, Paryż, Londyn czy Madryt pojawiają się tylko sporadycznie – nie częściej niż zamorskie kolonie, takie jak Meksyk czy Goa⁷.

Leżąca w estuarium Skaldy metropolia była jednym z najważniejszych portów Europy Zachodniej. Oprócz kantorów wielkich rodów bankierskich, faktorii handlowych wszelkich kupieckich nacji oraz tak zwanej Nowej Giełdy (*Nieuwe Beurs*), gdzie dokonywano bezgotówkowych transakcji, życie tętniło w tawernach i wyszynkach, których pełne były uliczki wiodące w stronę dzielnicy portowej znajdującej się w Nowym Mieście (*Nieuw Stad*). Spotykali się w nich włoscy, hiszpańscy i portugalscy kupcy, angielscy i holenderscy marynarze oraz szukający przygód awanturnicy z wszelkich stron Europy. Tomasz Morus znalazł tam doskonale miejsce, najprawdopodobniej bowiem właśnie na podstawie doświadczeń i obserwacji wyniesionych z antwerpskich *croegen* stworzył postać Raphaela Hythlodeusa przesyłającego mu wieści z wyspy Utopii⁸. To niezwykle dzieło zostało opublikowane dzięki pomocy Pietera Gillisa (Petrusa Aegidiusa), który pełniąc funkcję griffiera Antwerpii (czyli jurysty pomagającego pensjonariuszom w pracach nad statutami i regulacjami miasta), polecił książkę Morusa flamandzkiemu humaniście Dirkowi Martensowi posiadającemu zakłady drukarskie zarówno w Lowanium, jak i Antwerpii. *Utopia* wydana została w pierwszym z nich⁹.

Książki, drukarnie, wydawcy

W przeciwieństwie do państw włoskich, księstw niemieckich, Francji czy nawet Rzeczypospolitej książęcy mecenat był w Niderlandach stosunkowo ograniczony,

⁷ Zob. O. Bauer, *Zeitungen vor der Zeitung: Die Fuggerzeitungen (1568–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem*, Berlin 2011, s. 63–78 oraz R. Dauser, *Informationskultur und Beziehungswissen: Das Korrespondenznetz Hans Fuggers (1531–1598)*, Tübingen 2008, s. 72–90.

⁸ Zob. M. Neiryneck, *Erasmus en Thomas Morus*, „Vlaanderen”, Jaargang 15 (1966), s. 309–312.

⁹ Zob. karta tytułowa T. Morus, *Utopia*, Lovanium 1516.

co wynikało ze sposobu sprawowania rządów już od czasów arcyksięcia Maksymiliana Habsburga (późniejszego cesarza Maksymiliana I), Karola V i Filipa II, którzy władali Prowincjami za pośrednictwem namiestników. Podczas gdy Karolowi V zdarzało się odwiedzać kraje dziedzictwa burgundzkiego, Filip II wyjechał do Hiszpanii w 1559 roku, nigdy więcej do Niderlandów nie powrócił. Namiestnicy natomiast, zajęci problemami bieżącej polityki i wyznań reformowanych, nie poświęcali dość uwagi szeroko pojętej kulturze na mecheleńskim, a następnie brukselskim dworze¹⁰. W związku z tym stanem dość szybko od czasu przejścia władzy przez Habsburgów pojawiła się kwestia braku powiązanego z dworem ośrodka kulturalnego i naukowego.

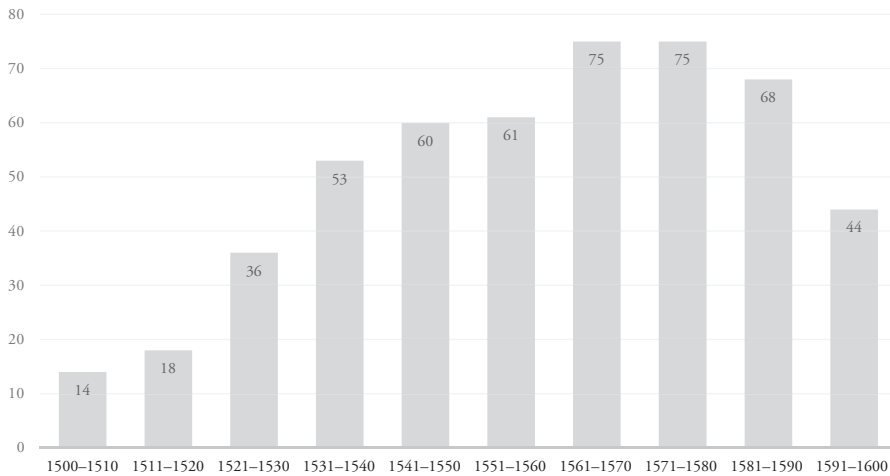
U progu XVI wieku niderlandzcy humaniści koncentrowali się głównie wokół Lowanium, gdzie od 1425 roku istniało Studium Generale, oraz szkoły łacińskiej w Deventer bądź udawali się na obce dwory (francuskie, włoskie, niemieckie) i działające tam uniwersytety¹¹. O ważnej pozycji obu miast na mapie intelektualnej Krajów Niziny świadczy liczba zachowanych i znanych inkunabułów: 600 powstałych w Deventer i 270 w Lowanium. W tym samym czasie w Antwerpii wydano 400 inkunabułów, lecz ich tematyka była zgoła inna. Mieszkańców rodzącej się metropolii o wiele bardziej interesowały w tym czasie wydane w języku niderlandzkim żywoty świętych, rozważania religijne, utwory o charakterze moralizatorskim, romanse jarmarczne i poradniki niż łacińskojęzyczne traktaty humanistyczne, po które sięgali profesorowie i żacy.

Od lat dwudziestych XVI stulecia jest dostrzegalna istotna zmiana w charakterze miasta. Nie tylko rosła liczba jego mieszkańców i zwiększała się jego powierzchnia. Zmienił się także profil publikowanych dzieł. Koncentracja handlu i kapitału, przywileje oraz dogodny dostęp do szlaków komunikacyjnych sprzyjały inwestycjom, w tym otwieraniu warsztatów drukarskich i oficyn wydawniczych. Pojawienie się wyznań reformowanych oraz wysoka alfabetyzacja społeczeństwa Antwerpii przyczyniły się do jej rozkwitu.

W latach 1500–1540 w samej Antwerpii wydano około 2250 niepowtarzalnych tytułów przypadających na ogólną liczbę około 4000 pozycji opublikowanych w całych Niderlandach. Spośród 138 działających wówczas w Krajach Niziny drukarzy 66 miało swe zakłady w metropolii nad Skaldą.

¹⁰ Zob. L. Voet, *Gouden eeuw van Antwerpen...*, s. 394.

¹¹ Zob. G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van Reformatie...*, s. 64–65.

Rys. 1. Liczba drukarni działających w Antwerpii w latach 1500–1600¹²

Jak wykazali w swych badaniach Leon Voet i Lode van den Branden, w samym XVI stuleciu można znaleźć nazwiska 271 osób związanych z produkcją książek, wśród których 224 było drukarzami bądź wydawcami, a 47 księgarzami¹³.

Mimo że do tej pory nie dokonano całościowej analizy produkcji książek w Antwerpii w epoce nowożytnej, można jednak w przybliżeniu oszacować ich podział tematyczny. Jak już wspomniałem, stopniowo ulegał zmianie charakter publikacji. Podczas gdy w latach 1500–1540 aż 44% ogółem wydawanych dzieł stanowiły teksty religijne, zaledwie 28% można by sklasyfikować jako teksty literackie. Po 1540 roku wzrosła liczba tytułów w języku łacińskim. Bardziej zrównoważony podział tematyczny potwierdza katalog *Officinae Plantiniana*¹⁴. Na 1996

¹² Por. W. Nijhoff, M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, t. 1, 's-Gravenhage 1923, s. 73 oraz E. Cockx-Indestege, G. Glorieux, *Belgica Typographica, 1541–1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt. I. Bibliotheca Regia Bruxellensis*, t. 1, Nieuwkoop 1968, s. 120–125.

¹³ Zob. L. Voet, *De typografische bedrijvigheid te Antwerpen in de 16e eeuw*, [w:] *Antwerpen in de XVIe eeuw*, Antwerpen 1975, s. 245–252; L. van den Branden, *Archiefstukken betreffende het Antwerpse boekwezen in de 15de en 16e eeuw*, [w:] *Liber amicorum Leon Voet*, ed. F. de Nave, Antwerpen 1985, s. 169–187.

¹⁴ W drugiej połowie XVI wieku oprócz słynnej Oficyny Pod Złotym Cyrklem Christoffela Plantynia w Antwerpii działały dynastie drukarzy i wydawców, takich jak Nutius, Steelsius, Bellerus czy van Ghelen, a dużymi wydawnictwami kierowali także Willem Silvius, Jan de Laet oraz Simon Cock. Zob. R. Szmytka, *Rozwój drukarstwa w Niderlandach w XVI w. na przykładzie Antwerpii i rola druku podczas antyhiszpańskiego powstania*, „Prace Historyczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 137 (2010), s. 79–88.

tytułów 33% stanowiły teksty religijne, dział *humanistica* natomiast obejmował 20% opublikowanych tekstów¹⁵. Antwerpijscy wydawcy i drukarze coraz wyraźniej zaznaczali swoją obecność w działach literatury charakterystycznych do tej pory dla takich ośrodków jak wspomniane Deventer i Lowanium. Nad Skaldą zaczęto wydawać klasycznych autorów, podręczniki oraz całą gamę cieszących się niezwykłą popularnością dzieł Erazma. Całości dopełniały traktaty botaniczne, atlasy medyczne i słowniki¹⁶.

Nie bez znaczenia dla rozwoju antwerpskiej produkcji wydawniczej było także pojawienie się w Niderlandach wyznań reformowanych. Już w 1518 roku na antwerpskich targach można było kupić dzieła Marcina Lutra. W latach 1520–1522 w mieście nad Skaldą opublikowano natomiast 12 łacińskich i 10 niderlandzkofrancuskich tekstów reformatora z Wittenbergi¹⁷. Do tego należy dodać 28 niderlandzkich edycji Biblii Marcina Lutra, które ukazały się w latach 1523–1540. Ponadto prasy drukarskie regularnie opuszczały katechizmy czy psalterze. Co prawda, 13 lipca 1521 roku na Grote Markt spłonęło w obecności nuncjusza papieskiego Aleksandra 400 książek heretyckich, mimo to w mieście panowało ciche przyzwolenie magistratu na wydawanie literatury protestanckiej. Do początku lat czterdziestych XVI wieku żaden z ówczesnych wielkich drukarzy, takich jak Christoffel van Ruremond, Claas de Grave, Michiel Hillen van Hoochstraten, Maarten de Keyser, Matthias Crom czy Willem Vorsterman, nie został pociągnięty do odpowiedzialności za wydawanie książek niezgodnych z naukami Rzymu. Wyroki w sprawach za rozprzestrzenianie bądź czytanie kacerskich książek były natomiast stosunkowo łaskawe – skazywały winnych na dyby lub banicję. Jedynie Jacob van Liesvelt został pozbawiony życia w 1545 roku, po tym jak dwukrotnie wcześniej był ułaskawiany¹⁸.

Wraz z przejściem władzy przez Filipa II sytuacja w Antwerpii zaczęła się zmieniać. Ze względu na działających inkwizytorów i coraz ostrzejsze plakaty antykacerskie drukarze zaprzestali wydawania protestanckich książek. Mimo to wciąż były one dostępne – na niespotykaną wcześniej skalę szmuglowano je z Emden oraz z Anglii, a Antwerpia stała się pośrednikiem w ich rozprzestrzenianiu po innych miastach Flandrii oraz Brabancji¹⁹.

¹⁵ Zob. G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van Reformatie...*, s. 67; L. Voet, *Some considerations on the production of the Plantin Press*, [w:] *Liber amicorum Herman Liebaers*, ed. F. Vanwijngaerden, Brussel 1984, s. 355–362.

¹⁶ Zob. L. Voet, *Gouden eeuw van Antwerpen...*, s. 395.

¹⁷ Zob. J. Andriessen, *Het geestelijk en godsdienstig klimaat*, [w:] *Antwerpen in de XVIe eeuw...*, s. 207–209.

¹⁸ Zob. G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van Reformatie...*, s. 68.

¹⁹ Zob. A. Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the Development of Reformed Protestantism*, Oxford 1992, s. 95, 101–102.

Antwerpia i odkrycia geograficzne

Wiek XVI był czasem wielkich odkryć geograficznych i zamorskich podróży na niewyobrażalne wcześniej odległości. Moda na poświęconą im literaturę zawitała także do Antwerpii, a popularność, jaką cieszyły się relacje żeglarzy i odkrywców, przekładała się zarówno na liczbę, jak i szybkość wytwarzania druków im poświęconych. Już w latach 1494–1497 Dirk Martens wydał w Antwerpii list Krzysztofa Kolumba do Gabriela Sancheza, opisujący dopiero co odkryte „wyspy Indii”²⁰. Podobnie w 1504 roku zostało opublikowane łacińskie tłumaczenie listu Ameriga Vespucciego do Wawrzyńca Medyceusza, w którym podróżnik donosił o odkryciu nowego kontynentu. Trzy lata później Jan van Doesborch wydał w Antwerpii jego niderlandzki przekład²¹. W następnym roku z pras tej samej drukarni wyszły *Die reyse van Lissebone*²² [Podróże z Lizbony] opisujące wyprawy Portugalczyków do Indii. Można zaryzykować twierdzenie, że niemal każda książka o tematyce podróżniczej czy geograficznej była wydawana przez antwerpijskie oficyny i drukarnie. W 1556 roku ukazało się łacińskie tłumaczenie wydanego oryginalnie po włosku opisu Czarnego Łądu pióra pochodzącego z Grenady Maura Jana Leo zwanego Afrykańczykiem²³. Gdy w tym samym roku wyszło w Lyonie francuskojęzyczne tłumaczenie, jego reprintu od razu dokonał Plantijn. Wydane w 1540 roku w Lizbonie dzieło o Etiopii Franciscusa Alvareza doczekało się pierwszego tłumaczenia na język francuski w 1556 roku, już jednak dwa lata później książka zeszła z pras Oficyny pod Złotym Cyrklem pod tytułem *Historiale description de l'Éthiopie*²⁴ [Historyczny opis Etiopii]. Podobnie wydane w Paryżu w 1557 roku *Les singularitez de la France antarctique* [Osobliwości Francji antarktycznej] – opis obszarów dzisiejszej Kanady i Brazylii autorstwa André Theveta – ukazały się w Antwerpii rok później²⁵. W tym samym czasie Christoffel Plantijn wydał przetłumaczone na język niderlandzki zapiski

²⁰ Zob. *De geleerde wereld van Keizer Karel. Catalogus tentoonstelling. Wereldwijs. Wetenschappers rond Keizer Karel*, ed. T. Padmos, G. Vanpaemel, Leuven 2000, s. 311

²¹ Zob. A. Vespucci, *Van der nieuwer werelt oft landschap nieuwelicx ghevonde vade doorluchtighe con. van Portugael door de alder beste pyloet ofte zeekender d'werelt*, Antwerpen 1507.

²² Zob. B. Springer, *Die reyse van Lissebone om te varen naar de eylandt Naguarua in groot Indien gheleghen*, Antwerpen 1508.

²³ Zob. J. Leo Africanus, *Africae Descriptio IX libri absoluta*, Anverpia 1556.

²⁴ Zob. F. Alvares, *Historiale description de l'Éthiopie: contenant vraye relation des terres et pais du grand Roy et Empereur Prete-Ian, l'assiette de ses royaumes et prouinces, leurs coutumes, loix, et religion avec les pourtraits de leurs temples & autres singularitez, cy deuant non cogneues. Avec la table des choses memorables contenues en icelle*, Anvers 1558.

²⁵ Zob. A. Thevet, *Les singularitez de la France antarctique, autrement nommee Amerique, & de plusieurs terres et isles decouvertes de nostre temps*, Anvers 1558.

najemnika Hansa Stadena von Homberga, w których Niemiec zdradzał szczególnie wizyty u Tupinambów, brazylijskiego plemienia znanego z kanibalizmu²⁶. W 1555 roku ukazało się w Antwerpii hiszpańskojęzyczne i pierwsze w ogóle (*sic!*) wydanie opisu podboju Peru autorstwa Augustina de Zarate. Ten od razu po powrocie z Ameryki postanowił podarować napisaną przez siebie kronikę Filipowi II, który akurat przebywał w Niderlandach²⁷.

Szkolnictwo i edukacja

Antwerpia nie miała własnego uniwersytetu w zasadzie aż do końca XX wieku. Do roku 1562, kiedy powstała akademia w Douai, Lowanium nie miało w Niderlandach konkurencji – w latach 1528–1569 studiowało tam 718 pochodzących z Antwerpii studentów²⁸. Kolejny uniwersytet utworzono w Lejdzie w 1575 roku z inicjatywy Wilhelma Orańskiego. Książę uhonorował w ten sposób miasto, które wytrzymało roczne oblężenie wojsk hiszpańskich²⁹. Już w roku otwarcia uczelni immatrykulowało się na niej 126 studentów o antwerpskim pochodzeniu³⁰. Mimo to wydawane w Antwerpii książki nie były przeznaczone wyłącznie na handel zewnętrzny. Dużą grupę odbiorców stanowili nauczyciele i nauczycielki uczący w działających w mieście szkołach założonych najczęściej z prywatnej inicjatywy. Od 1530 roku byli oni zrzeszeni w gildii św. Ambrożego, dzięki czemu magistrat i reprezentujący władzę urzędnicy mieli możliwość kontroli. Ponieważ nie było żadnych innych ogólnych regulacji, członkowie cechu pełnili jednocześnie funkcję kolegium przyjmującego bądź odrzucającego kandydatury ewentualnych pedagogów, a umiejętności czytania, pisania, liczenia i znajomość języków obcych były w tym kosmopolitycznym mieście niezbędne³¹.

O silnie rozwiniętej sieci szkół świadczy liczba nauczycieli wpisanych do gildii św. Ambrożego. W latach 1530–1600 na jej listach znalazły 372 osoby. Podczas gdy w roku 1530 w rejestrach było 29 nauczycieli, w 1562 liczba ta wzrosła

²⁶ Zob. H. Staden, *Warachtige historie ende beschriuinge eens lants in America ghelegen, vviens inuunders vuilt, naeck, seer godloos, ende vvreede menschen eters sijn*, Antwerpen 1558.

²⁷ Zob. A. de Zarate, *Historia de descubrimiento y conquista del Peru*, Anvers 1555; L. Voet, *Gouden eeuw van Antwerpen...*, s. 44.

²⁸ Zob. G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van Reformatie...*, s. 64.

²⁹ Zob. W. Otterpseer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575–1672*, Amsterdam 2000, s. 61–63.

³⁰ Zob. G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van Reformatie...*, s. 64.

³¹ Zob. *ibidem*, s. 61.

do 72, co oddaje także bardzo silny wzrost populacji miasta, która w tym czasie osiągnęła niemal 100 000 mieszkańców³².

W następstwie furii ikonoklastycznej i wybuchu antyhiszpańskiego powstania w 1568 roku blisko 30 nauczycieli oskarżono o herezję. Zostali oni pozbawieni praw do nauczania i skazani na banicję. Na kilku osobach wykonano wyrok śmierci. Terror wprowadzony przez Żelaznego Księcia – czyli Ferdynanda Alvareza de Toledo księcia Alby, nowego, wysłanego przez Filipa II namiestnika Niderlandów – w równym stopniu objął arystokratów, mieszczan, rzemieślników i humanistów.

W latach 1577–1585, kiedy istniała tak zwana chrześcijańska republika, a zarząd nad miastem przejęło radykalne ugrupowanie kalwinistów, antwerpijscy nauczyciele odzyskali swój dawny status. Rewolucyjny magistrat ustanowił wówczas liczbę pedagogów na 80 nauczycieli i 60 nauczycielek oraz określił ich minimalny wiek: 24 lata dla mężczyzn i 20 lat dla kobiet. Po kapitulacji miasta przed wojskami Aleksandra Farnese i przejściu władzy przez katolików liczba nauczycieli (kobiet i mężczyzn) spadła do 40. Tymczasem w Lyonie w latach 1490–1570 działało 87 nauczycieli i 5 nauczycielek. W Wenecji ta dysproporcja była jeszcze większa: w 1587 roku wśród 258 zarejestrowanych pedagogów znajdowała się tylko jedna kobieta³³.

Do podstawowych przedmiotów nauczanych w antwerpijskich szkołach prywatnych należały czytanie i pisanie w językach francuskim oraz niderlandzkim, a także arytmetyka. Rodzice mieli jednak możliwość wyboru bardziej zróżnicowanych zajęć. W księgach gildii św. Ambrożego znaleźli się między innymi tacy nauczyciele jak wpisany do rejestru pod rokiem 1548 czterdziestoosmioletni Jacob Boon, oferujący naukę języków niemieckiego, francuskiego, hiszpańskiego i włoskiego oraz czytania, pisania i liczenia, czy Arnout Allaga. Ten wpisany do rejestru w 1568 roku dwudziestodzieciolatek oprócz przedmiotów zadeklarowanych przez Boona proponował naukę trudnej sztuki księgowości. Wśród najstynniejszych nauczycieli był natomiast Peeter Heyns, którego szkoła mieściła się przy Augustijnenstraat. Specjalizował się on w nauczaniu dziewcząt. O jego popularności świadczą liczby, w latach 1576–1585 bowiem przez szkołę pod wawrzynem (wyobrażenie tej rośliny zdobiło fasadę kamienicy, w której mieściła się szkoła) przeszły aż 464 uczennice³⁴. Antwerpijskim nauczycielem był także wpisany na listę w 1548 roku Gabriël Meurier, który opublikował *Vocabulaire*

³² Zob. *ibidem*, s. 62.

³³ Zob. N. Zemon-Davis, *City, Women and Religious Change*, [w:] eadem, *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford 1975, s. 73.

³⁴ Zob. M. Sabbe, *Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom. Bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in de 16e eeuw*, Antwerpen 1929, s. 281–283.

François-Flameng [Słownik francusko-niderlandzki]³⁵. Wśród członków gildii św. Ambrożego figurowała również Anna Bijns, która w pisanych przez siebie refrenach krytykowała nauki Marcina Lutera oraz innych reformatorów³⁶.

W przeciwieństwie do szkolnictwa podstawowego koncentrującego się przede wszystkim na nauce języków narodowych – głównie niderlandzkiego i francuskiego – a znajdującego się w rękach prywatnych edukacja na wyższym poziomie była domeną szkół przyparafialnych. Aż do początku drugiej dekady XVI wieku monopolem na jedyną łacińską szkołę w mieście nad Skaldą cieszyła się kapituła kościoła Najświętszej Marii Panny (od 1559 roku katedra). Wśród jej rektorów znaleźli się Joannes Custos Brechtanus i Niklaas van Broekhoven. W roku 1521 mieszczanie wywarli presję na magistrat i kapitułę, doprowadzając do otwarcia dalszych trzech szkół przy kościołach parafialnych św. Wąlpurgii, św. Jerzego i św. Jakuba, a w 1529 przy kościele św. Andrzeja³⁷. Uczono w nich głównie łaciny na przykładzie lektur klasycznych mistrzów, spośród których za wzór stawiano Cycerona. Sami nauczyciele byli natomiast płodnymi autorami podręczników do nauki łaciny, arytmetyki czy rachunkowości, które ukazywały się nakładem funkcjonujących w mieście oficyn³⁸.

W 1580 roku powstała w Antwerpii jeszcze jedna szkoła. Została ona utworzona z inicjatywy rządzącego miastem kalwińskiego „komitetu osiemnastu” (*comité van XVIII mannen*) na wzór Akademii Genewskiej. W tej *schloa publica* nauczano języków biblijnych, a jej rektorem został pochodzący z Brugii Bonaventura Vulcanius, pierwszym uczniem natomiast syn Philipsa van Marnix van Sint-Aldegonde³⁹.

Miasto humanistów

Kulturę humanistyczną Antwerpii zwykle dzielić się na trzy okresy: 1470–1555, 1556–1585 oraz 1586–1648. Pierwszy etap wyznaczają daty przejścia władzy nad Niderlandami przez Habsburgów (ślub Marii Burgundzkiej z arcyksięciem Maksymilianem) oraz śmierci Karola V i założenia oficyny przez Christoffela

³⁵ Zob. G. Meurier, *Vocabulaire françois-flameng, tres utile pour tous ceux qui veulent avoir la cognoissance du langage françois et flameng* [...], Anvers 1557.

³⁶ Zob. A. Bijns, *'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns*, ed. H. Pleij, Amsterdam 1994.

³⁷ Zob. L. Voet, *Gouden eeuw van Antwerpen...*, s. 400; G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van Reformatie...*, s. 61.

³⁸ Zob. A. Meskens, *Wiskunde tussen Renaissance en Barok: aspecten van wiskunde-beoefening te Antwerpen 1550–1620*, Antwerpen 1994, s. 220–231.

³⁹ Zob. L. Voet, *Gouden eeuw van Antwerpen...*, s. 400.

Plantijna. Niektórzy badacze podają także rok 1558, w którym zmarł Cornelius Grapheus (Cornelis de Schrijver, Cornelius Scribonius), ostatni wielki przedstawiciel pierwszego pokolenia antwerpskich humanistów. Daty dwóch następnych etapów odnoszą się do wydarzeń politycznych: zdobycia Antwerpii przez wojska hiszpańskie oraz zawarcia pokoju w Münster.

W pierwszej połowie XVI wieku ranga Antwerpii jako ośrodka życia intelektualnego i literackiego stale rosła. Działo się tak głównie za sprawą przybywających i osiedlających się w mieście uczonych, wśród których największymi, obok wspomnianego Grapheusa, byli pensjonariusz Jacob Voecht oraz Pieter Gillis. Wymieniali oni łacińską korespondencję z innymi intelektualistami i przedstawicielami kościoła zarówno w kraju, jak i za granicą oraz podejmowali dyplomatów. Niejednokrotnie zasiadali w magistracie, oddając swe talenty na usługi miasta i przygotowując królewskie widowiska, takie jak *blijde inkomst* [cudowny wjazd] Karola V czy jego syna Filipa II. W latach 1555–1585 zaangażowali się w ruchy reformatorskie i polemiki pomiędzy stronami konfliktu religijnego. Mimo to współpracownikom Plantijna – Theodoorowi Peolmanowi i Andreasowi Schotowi – udało się przy pomocy hiszpańskiego teologa i zręcznego poety, jakim był Arias Montano, przygotować edycję Królewskiej Biblii. W tym samym czasie Cornelis Kiliaan opracował podstawy niderlandzkiej leksykografii⁴⁰.

Wśród pierwszego pokolenia antwerpskich humanistów wybijał się Pieter Gillis. Odbił on edukację w loweńskim Studium Generale, by od 1509 roku pełnić funkcję griffiera. Poprzez Dirka Martensa, u którego terminował jako korektor, Gillis poznał Erazma z Rotterdamu. Autor *Pochwały głupoty* napisał z okazji jego ślubu w 1514 roku *Epithalamium* opublikowane w *Colloquia* z 1524 roku oraz *Parabola*. O ich bliskiej relacji świadczy także obraz, na którym obaj humaniści zostali sportretowani przez Quintena Massysa. Krąg antwerpijskich humanistów uzupełniali Cornelis Grapheus oraz bankier Erasmus Schets.

Pieter Gillis dał się poznać jako autor komentarzy prawniczych *Summae sive argumenta legum* [Sumy, czyli argumenty prawa, Lowanium 1517] do części *Lex Romana Wisigothorum* [Prawo rzymskie Wizygotów]. W 1519 roku opublikował *Threnodia sive lugubris Cantio in funus Maximiliani* – pieśni funeralne ku czci zmarłego cesarza Maksymiliana I. Rok 1517 był szczytem jego dokonań. Wydał wówczas listy Erazma oraz przygotował edycję bajek Ezopa i opatrzonych własnym wstępem *Dialogów* Lukiana⁴¹.

⁴⁰ Zob. C. Kiliaan, *Dictionarium tetraglotton: seu voces latinae omnes, et graecae eis respondententes, cum gallica & teutonica (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione: quid autem hic praestitum sit, ex praefatione cognosces*, Antverpiae 1562.

⁴¹ Zob. M. de Schepper, 'Sola una totus mundus est Antverpia': humanisme en humanisten te Antwerpen (1470-1648), „Colloquium Neerlandicum” 12 (1994), s. 181-195.

U progu XVI wieku w Antwerpii dopiero kształtowało się centrum kultury, które w późniejszym czasie będzie promieniować nie tylko na Kraje Nizinne, ale również na północną Francję, Rzeszę i kraje skandynawskie. Rozkwit miasta, wzrost zapotrzebowania na nauczycieli dla dzieci bogacącego się mieszczaństwa, zakładanie nowych szkół i powstanie prężnych domów wydawniczych sprzyjały wytworzeniu się środowiska humanistycznego, które mogło się cieszyć tolerancją religijną zakorzenioną w ustroju wewnętrznym miasta. Rok 1585 zakończył jednak okres wyznaniowej różnorodności. Wielu humanistów wyemigrowało do Niderlandów Północnych – do Amsterdamu i Lejdy. Mimo to przez najbliższe lata kontynuowano jeszcze wcześniejsze tradycje, a w nowy porządek wpisali się sławiący go sekretarz Joannes Bochius, Jan Brant i Caspar Gevaerts. Nauka i szkolnictwo przeszły w ręce jezuitów i augustianów, co oznaczało dominację tematyki religijnej i dewocyjnej w literaturze oraz sztuce.

Antwerpia – miasto otwarte

Otwartość miasta na ludzi oraz idee, jak też szerokie, nie tylko handlowe kontakty jego mieszkańców potwierdzają badania nad epistolografią antwerpijczyków. Gęstość i rozpiętość sieci znajomości mieszczan znad Skaldy obrazuje już nawet pobieżna analiza korespondencji zarówno Abrahama Orteliusza, jak i Christoffela Plantijna. Podobnie jak w przypadku firmy Fuggerów tworzyli oni system komunikacji i wymiany wiadomości, tak niezbędny dla dyskusji i humanistycznego rozwoju.

Album Amicorum Abrahama Orteliusza, najsłynniejszego antwerpijskiego kartografa, powstawał od roku 1574 i zawierał wpisy pochodzące z Londynu (1577, 1578), Richmond (1578), Windsoru (1578), Wrocławia (1578, 1583–1585), Duisburga (1575), Kolonii (1575), Frankfurtu (1577), Augsburga (1577), Wiednia (1577), Linzu (1591), Ferrary (1577) i Rzymu (1578). Jego przyjaciele wpisywali się do albumu osobiście (jak Christoffel Plantijn), inni wysyłali ozdobione rysunkami i szkicami karty wprost do Antwerpii. Wśród autorów tych krótkich tekstów byli Jean Bodin, Justus Lipsjusz, William Camden czy Gerard Mercator⁴².

Z kolei wydane w dziewięciu tomach listy Christoffela Plantijna potwierdzają utrzymywanie przez niego regularnej korespondencji z Niderlandczykami

⁴² Zob. A. Ortelius, *Album amicorum Abraham Ortelius*, ed. J. Puraye, M. Delcourt, Amsterdam 1969; J. Harris, *The Practice of Community: Humanist Friendship during the Dutch Revolt*, „Texas Studies in Literature and Language” 47.4 (2005), s. 299–325.

przebywającymi na zagranicznych dworach. Wśród adresatów jego listów był Mathias Gast, który po zakończeniu pracy w Oficynie Pod Złotym Kompasem założył własną drukarnię w Madrycie. Plantijn utrzymywał też kontakt z Janem Poelmanem, synem wspomnianego już jego współpracownika, Theodoora. Młody Poelman odnosił sukcesy jako księgarz w Salamance. Ponadto do grona korespondentów z Półwyspu Iberyjskiego dołączyli przebywający w Lizbonie handlarz diamentów Pieter Moerentorf oraz Hendrik Cocq – żądny przygód humanista, który wraz z Pierrem L’Hermitem wstąpił do flamandzkiej gwardii Filipa II.

Z przeciwległego krańca imperium Habsburgów do Plantijna pisali opiekujący się cesarską biblioteką w Wiedniu Hugo Blotius van Delft, leodyjczyk Andreas Fabricius, który doradzał książętom Bawarii, oraz wykładający na uniwersytecie w Ingolstadt Matheus Galen i Hannard van Gameren. Z kancelarii cesarskiej w Spirze listy słał natomiast Gregorius Tegnagel. Bez wątpienia cenne dla rozwoju oficyny były kontakty z Hendrikiem Graviusem, synem szefa watykańskiej biblioteki za czasów Sykstusa V, z podróżnikiem i historiografem Franciscusem Verhaerem, który odwiedził Moskwę, oraz Gerardem Mercatorem, wielkim flamandzkim kartografem, który w 1554 roku wyemigrował z Lowanium do Duisburga. Wśród korespondentów Plantijna znaleźli się także ówcześni muzycy, tacy jak tworzący w Hainaut Filips de Monte – kapelmistrz cesarzy Maksymiliana II i Rudolfa II. Z kolei z francuskiego dworu Henryka III wieści przesyłał Jan Stadius van Loenhout pełniący funkcję królewskiego matematyka.

Ważne miejsce wśród korespondentów Plantijna zajmują humaniści, tacy jak Justus Lipsjusz, Desiderius Erasmus, Andreas Vesalius, czy Carolus Clusius, których to dzieła zresztą wydawał. Za pośrednictwem kardynała Antoine’a Perrenota de Granvelle’a, który wówczas był wicekrólem Obojga Sycylii, Plantijn utrzymywał relacje z włoskimi mecenasami, takimi jak kardynałowie Carlo Caraffa i Wilhelm Sirlet czy biskup Trydentu Carolus Emanuel Madrutius, oraz humanistami, takimi jak Fulvio Orisini, Ercole Ciofano czy Giovanni Antonio Viperana. Toczył teologiczne dysputy z francuskim wizjonerem i lingwistą Guillaumem Postelem. Pisał z prośbą o przesłanie arabskich manuskryptów do przebywającego w Wiedniu węgierskiego biskupa Andreea Duitiusa, który przeszedł na luteranizm i udał się do Rzeczypospolitej⁴³.

Kontakty te pozwoliły Orteliuszowi na stworzenie pierwszego, nowoczesnego atlasu świata – *Theatrum Orbis Terrarum*, Plantijn natomiast nie tylko stał się właścicielem jednego z największych domów wydawniczych Starego Kontynentu, lecz także opublikował dzieło życia, jakim była Biblia Polyglotta, znana również

⁴³ Zob. *Correspondance de Christophe Plantin*, eds. J. Denucé, M. Rooses, v. 1–9, Antwerpen – ‘s-Gravenhage 1878–1944.

jako Biblia Regia. Ta synoptyczna, wydana jednocześnie w pięciu językach (greka, łacina, aramejski, syryjski i hebrajski) edycja Pisma Świętego powstała na zamówienie Filipa II i została wydrukowana w latach 1568–1572 w liczbie 1100 egzemplarzy. Co ciekawe, Wilhelm Orański podarował jeden jej egzemplarz bibliotece Uniwersytetu Lejdejskiego jako *fundamentum locans futurae aliquando bibliothecae* (fundament lokujący przyszłą bibliotekę)⁴⁴.

Izby retoryczne

Nie da się rozpatrywać kultury literackiej miast niderlandzkich, pomijając istnienie izb retorycznych, które działały w nich od okresu późnego średniowiecza po wiek XVII. W Antwerpii w roku 1480 powstała pierwsza izba o nazwie Violieren (Fiołki). Osiem lat później utworzono izbę Goudbloem (Słonecznik), a w 1510 Olijftak (Gałązka oliwna). Ich zadaniem było przygotowywanie „radosnych wjazdów” książąt oraz procesji, podczas których przez miasto przejeżdżały specjalne platformy z rzeźbami i przedstawieniami – *praalwagen*⁴⁵.

W 1555 roku w spisach sześciu bractw kurkowych wymienionych zostało po 75 członków z izb Goudbloem i Olijftak. Pochodzili oni zazwyczaj z wyższych warstw mieszczańskich, o czym może świadczyć powiązanie Violieren z gildią św. Łukasza, którą tworzyli malarze i inni artyści. Oprócz tych trzech oficjalnych izb w Antwerpii funkcjonowały inne (dziś nazwalibyśmy je „undergroundowe”) organizacje o podobnym profilu, nad którymi magistrat nie miał kontroli. Ich podziemny charakter oddają nazwy, jakie przybrały: Leliken in den Dale van Calvarien (Lilie w Dolinie Kalwarii) czy Damastbloem (Wieczornik)⁴⁶.

Podczas odbywających się co trzy lata festiwali izb retorycznych zwanych *landjuweel* poruszano najczęściej kwestie dydaktyczne, moralne i religijne. W ten sposób izby retoryczne stawały się głosem społeczeństwa i dawały świadectwo bieżących problemów oraz intelektualnych fermentów. Podczas konkursu refrenów poprzedzających *landjuweel* w Gandawie w 1539 roku członkowie Violieren deklamowali utwory wyrażające luterzańskie sympatie. W późniejszych latach retorycy będą tak zaangażowani w reformację, że dwór namiestniczy znacznie

⁴⁴ Zob. E. Hulshoff Pol, *The First Century of Leiden University Library*, [w:] *Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning*, eds. Th.H. Lunsingh Scheuleer, G.H.M. Posthumus Meyjes, Leiden 1975, s. 395.

⁴⁵ Zob. G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van Reformatie...*, s. 56–60.

⁴⁶ Zob. G.K. Waite, *Reformers on Stage: Popular Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V 1515–1556*, London 2000, s. 55–57.

wydawać plakaty godzące w ich swobody. W 1547 roku po dwóch latach więzienia ścięto Petera Schuddematte'a, członka Violieren. Wyrok uzasadniono przedstawianiem heretyckich treści. Podobny los spotkał retoryka i drukarza Fransa Fraeta, którego z kolei oskarżono o wydawanie „skandalicznych książek”. W 1560 roku zakazano rozpowszechniania bez uprzedniej cenzury jakichkolwiek utworów, których autorami mogli być członkowie izb retorycznych. Natomiast przed *landjuweel*, jaki miał się odbyć w Antwerpii rok później, magistrat toczył długie negocjacje z dworem brukselskim, który obawiał się dalszych prowokacji ze strony niepokornych izb retorycznych. Wreszcie zgodzono się na organizację festiwalu, ale pod warunkiem nieporuszania treści religijnych, nieodwoływania się do spraw związanych z władzą, Kościołem i duchowieństwem oraz nieadresowania tekstów do króla⁴⁷.

Teksty o mieście

Wyobrażenie Antwerpii jako diamentu w pierścieniu Niderlandów pojawiło się w wierszu, który przytoczył w wydanych w tymże mieście *Origines Antverpiensium* [Początki Antwerpii] Carolus Scribani. Decydujące znaczenie miało jednak nie to dosłowne przedstawienie Antwerpii, w której koncentrował się handel owymi drogocennymi kamieniami i w której działali najsprawniejsi szlifierze, ale wierność, jaką jej mieszkańcy mieli darzyć cnoty, Kościół katolicki i króla⁴⁸. Choć było to pierwsze takie ujęcie miasta w literaturze chorograficznej, autor *Origines* znał wcześniejsze opisy leżącej nad Skaldą metropolii i z nich korzystał. Scribani wzorował się na dziele wydanym w Antwerpii w roku 1567 pod tytułem *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*⁴⁹ [Opis całych Niderlandów], którego autorem był pochodzący z Florencji kupiec Lodovico Guicciardini. W dziele tym, przedstawiającym najważniejsze miasta Krajów Nizinnych, Antwerpia zajmuje istotne miejsce. Została ukazana jako ośrodek o wyjątkowych atrybutach – doskonałym położeniu geograficznym gwarantującym rozwój handlu, wielkiej historii o po-

⁴⁷ Zob. A.-L. Van Bruaene, *Om beters wille. Rederijerskamers...*, s. 135–139. O izbach retorycznych zob. także P. Oczko, *W najdroższej Holandii...* *Szkice o siedemnastowiecznym dramacie i kulturze niderlandzkiej*, Kraków 2009, s. 13–33.

⁴⁸ Zob. R. Esser, *The Diamond of the Netherlands. Histories of Antwerp in Seventeenth Century*, [w:] *Trading Values in Early Modern Antwerp*, eds. C. Göttler, B. Ramakers, J. Woodall, Leiden 2014.

⁴⁹ Zob. L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi altrimenti detti Germania inferior*, Anversa 1567.

czątkach sięgających czasów Juliusza Cezara, pięknych i okazałych budynkach, pełnych cnót obywatelach i niedoścignionych prawach⁵⁰.

Z kolei na etymologii nazwy miasta i jego najdawniejszej, legendarnej historii skupił się Johannes Goropius Becanus. Jego dzieło, *Origines Antwerpianae* (Antwerpia 1569), wyzwało jednak skrajne emocje – od podziwu po zupełną negację. Becanus twierdził bowiem, że w biblijnym raju mówiono po niderlandzku (a dokładniej: w dialekcie brabanckim), a antwepijczycy mieli być potomkami Jafeta. Doszukiwał się pochodzenia biblijnych imion w słowach języka niderlandzkiego⁵¹.

Plan Antwerpii znalazł się w atlasie miast świata – *Civitates Orbis Terrarum*⁵² – opracowanym przez niemieckiego kartografa Georga Brauna. To wielotomowe dzieło miało być uzupełnieniem *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahama Orteliusza, a ryciny przygotowywali powiązani z Antwerpią Frans Hogenberg i Joris Hoefnagel. Na poprzedzającej widok miasta karcie opisu znajduje się, w zależności od daty wydania tomu, dwu- bądź trzyakapitowy tekst poświęcony historii miasta⁵³. Braun ujął na tej jednej karcie najbardziej prawdopodobne teorie pochodzenia słowa „Antwerpia”, za każdym razem powołując się na konkretne dowody. Przedstawił również najważniejsze budynki miasta i jego mieszkańców. Tekst ten uzupełniał i wzajemnie komentował przygotowany jednocześnie przez Fransa Hogenberga plan miasta.

Carolus Scribani sięgnął więc w swej pracy do sprawdzonych wzorców. Zacerpnął od Guicciardiniego liczne passusy opisujące miasto, jego ustrój i mieszkańców, wśród których za najważniejszego uznał Gotfryda de Bouillona, przywódcę pierwszej wyprawy krzyżowej.

Po upadku miasta w rezultacie trwającego ponad rok oblężenia i przejściu w 1595 roku zarządu nad Niderlandami Południowymi przez arcyksięcia Alberta Habsburga i infantkę Izabelę nowi władcy zaczęli szukać wzorców odpowiadających coraz bardziej scentralizowanej polityce, a intelektualści i humaniści musieli tworzyć na rzecz katolickiej propagandy i kontrreformacji. Zarówno na północ, jak i na południe od linii Wielkich Rzek zaczęto szukać odrębnej tożsamości. Procesu tego nie zatrzymał nawet tak zwany pokój dwunastoletni (*Twaalfjarig Bestand*), trwający w latach 1609–1621⁵⁴.

⁵⁰ Zob. R. Szmytka, *Antwerpia około 1570 roku. Spacerem po szesnastowiecznej metropolii*, „Terminus” R. XI (2009), z. 1–2 (20–21), s. 187–216.

⁵¹ Zob. *Van Adam tot Antwerpen. Een bloemlezing uit de Origines Antwerpianae en de Opera van Johannes Goropius Becanus*, vert. N. de Glas, Hilversum 2015.

⁵² Zob. G. Braun, *Civitates Orbis Terrarum*, Colonia Agrippina 1572.

⁵³ Pierwsza edycja tomu zawierającego plan Antwerpii z dwuakapitowym opisem pochodzi z 1572 roku. Kolejne, wydane po roku 1577, mają dodany trzeci akapit opisujący wydarzenia hiszpańskiej furii.

⁵⁴ Zob. J. Pollmann, *No Man's Land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585–1621*, [w:] *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300–1650*, eds. R. Stein,

Zakończenie

Przykład szesnastowiecznej Antwerpii pokazuje siłę wzajemnego oddziaływania czynników ekonomiczno-społecznych i kulturowych. Rozkwit kultury literackiej był bezpośrednio związany z uzyskaniem przez leżące nad Skaldą miasto statusu centrum europejskiego handlu. Proporcjonalnie do liczby ludności rosła liczba nauczycieli, drukarni i oficyn wydawniczych. W skład struktur magistratu wchodziły wykształceni na uniwersytetach intelektualiści, którzy współtworzyli humanistyczne środowiska. Co istotne, kręgi te powstawały w wyniku oddolnej inicjatywy i nie podlegały wpływowi książęcego mecenatu. W Antwerpii działały także izby retoryczne, które poprzez komedie, moralitety i refreny docierały do zwykłych mieszkańców podczas procesji, pochodów, „radosnych wjazdów” i retorycznych festiwali.

Istotną rolę odegrała w tym procesie reformacja oraz tolerancja religijna, tylko sporadycznie zakłócana do lat czterdziestych XVI wieku. Sytuacja zaczęła się zmieniać od chwili przejścia władzy przez Filipa II. Jego brak zrozumienia dla specyfiki nie tylko Antwerpii, lecz także całych Niderlandów, nieposzanowanie praw ich mieszkańców i nieobecność władcy doprowadziły do wybuchu powstania, a w rezultacie do podziału na pozostające pod panowaniem Habsburgów Niderlandy Południowe i niepodległą Republikę Zjednoczonych Prowincji na północy.

Rok 1585 i upadek Antwerpii jest datą graniczną zarówno dla miasta, jak i całego obszaru Siedemnastu Prowincji⁵⁵. Uchwycenie przemian, jakie nastąpiły w kulturze literackiej leżącego nad Skaldą miasta do połowy XVII stulecia, będzie przedmiotem większej rozprawy.

J. Pollmann, Leiden 2010, s. 241–261.

⁵⁵ Do roku 1579, czyli do unii w Arras oraz Utrechcie, które doprowadziły do podziału na Niderlandy Północne i Niderlandy Południowe, siedemnaście niderlandzkich prowincji, a więc *de alle Nederlanden* (całe Niderlandy), należy postrzegać jako jeden twór polityczno-geograficzny obejmujący krainy leżące w dorzeczu Skaldy oraz przy ujściu Renu do Morza Północnego – od obecnie francuskiej Artois na zachodzie po Groningen na wschodzie. Rubież południową stanowią Ardeny, północną natomiast morska linia brzegowa. Początek bytu politycznego tego obszaru wyznacza przekazanie władzy w księstwie Burgundii przez króla Francji Jana II Dobrego Filipowi Śmiałemu w roku 1363. Obszar ziem niderlandzkich został ostatecznie nakreślony w roku 1548 podczas obrad Sejmu Rzeszy w Augsburgu. Poszczególne regiony wchodzące w skład „dziedzictwa burgundzkiego” zjednoczono administracyjnie w Kręgu Burgundzkim Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Zob. R. Szmytka, *«Lecz jako tyran zostanie opuszczony»*. *Niderlandzka myśl polityczna w drugiej połowie XVI wieku*, Kraków 2014, s. 13–14.

The Literary Culture of Antwerp in the 16th Century

The 16th century was the time of Antwerp's rise but also its downfall. During a period of fifty years Scheldt city gained the status of a European metropolis. It was one of the biggest and most important centres of trade on the Old Continent. It was also here that the most famous bankers families had their offices and on the New Exchange the non-cash transactions were made.

Thanks to the concentration of wealth and large-scale immigration, the city developed a literary culture independent from the ducal courts based in Mechelen and Brussels. Religious tolerance and presence of reformed confessions fostered book production and humanistic discussions in which even Erasmus of Rotterdam took part. Despite the absence of a university, Antwerp was an attractive place for intellectuals educated in Leuven and other European academic centres. They were involved in city governing bodies, working as secretaries, chancellors, and archivists. Antwerp's humanists were also well known as schoolmasters and teachers in private and parish schools that were very popular with patrician families.

Antwerp was, along with Venice and Lyon, one of Europe's capitals of typography in the 16th century. Book production evolved from religious texts and handbooks for common people, to classic and Latin literature, philosophical and medical treaties, and geographical atlases. Dirk Martens, Christoffel Plantijn and other publishers and printers lead their publishing houses in the city on the right bank of Scheldt. They produced books for local as well as foreign markets, which, thanks to traders, reached most cities and courts of Europe.

Antwerp was an open city, a lens that focused ideas from the Eastern and Western Worlds. Its inhabitants had a very wide range of contacts which can be seen in the correspondence of Christoffel Plantijn, in *alba amicorum* of Abraham Ortelius or in *Zeitungsbriefen* sent by Fuggers' offices to their headquarters in Augsburg.

The landscape of Antwerp's literary culture is not complete without mentioning the rhetoric chambers. Humanists and artists from Saint Lucas Guild organisations created these entries to the city of the rulers of the Low Countries, *landujewelen* – the poetic competitions and animated discussions on the religious and politic state of the Seventeen Provinces.

Finally, the transformation of the literary relations within the city and its surrounding world, can be found in the chorographic text by Lodovico Guicciardini, Johannes Goropius Becanus and Carolus Scribani. They showed how Antwerp – a diamond in the ring of the Netherlands – lost its status and wealth after the siege of 1585 and during the Catholic revival.

Keywords: Antwerp, literary culture, 16th century, Low Countries, Early Modern Period